



Оксана КУЗЬМЕНКО

ФОЛЬКЛОРНИЙ ПОРТРЕТ ГЕРОЯ-СІЧОВИКА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ: ТРАГІЧНА ЕКЗИСТЕНЦІЯ ТА КОНЦЕПТУАЛЬНІ ФОРМИ ЇЇ ВИРАЖЕННЯ

Розглядаються найбільш характерні народні оповідання та пісні про січових стрільців Карпатської України, які побутують в сучасній регіональній усній традиції. Визначено головні теми (боротьба і страждання), сюжетотворчі мотиви (протиборство героя і антипода, випробування-тортури, смерть-жертва, повернення-воскресіння), символічні образи (гімн, жовто-синій прапор, Україна, воля, ріка Тиса, стрілецька могила) та концепти (радість-сум, життя-смерть), які беруть участь у художньо-естетичному конструюванні трагічної екзистенції образу героя-січовика.

Ключові слова: фольклор про Карпатську Україну, народна пісня, проза, тема, мотив, концепт, герой, трагічна екзистенція.

© О. КУЗЬМЕНКО, 2016

Друга світова війна для українців розпочалася раніше, ніж для інших народів Європи, а саме із збройного знищення *Карпатської України* (1938—1939 рр.). Як стверджують історики, захист молоді української держави на теренах Закарпаття у березні 1939 року «став першим у Європі збройним виступом проти агресивних планів III Рейху та його союзниці гортиської Угорщини» [28, с. 149]. Новопроголошена 25 березня 1939 р. на засіданні Сойму в Хусті українська державність зіграла несподівано велику роль у міжнародних подіях напередодні світової катастрофи [11]. Тому все, що було пов'язане із діяльністю закарпатських січовиків: їхня самовіддана боротьба під час героїчної оборони української автономії, мученицький фінал життя відчайдушних бійців, жахливі злочини мадярського війська (гонведів), яке тисячі розстріляних та невинно закатованих вкинуло до ріки Тиси — дістало значний відгук в історичній та мемуарній літературі. У багатьох друкованих спогадах (В. Бірчака, Л. Гірняка, В. Гренджі-Донського, С.Ф. Єфремова, В. Шандора, А. Штефана, М. Вінча та ін. [4; 7; 8; 10]) можна віднайти типові сюжети у жанрі коротких оповідань-новел, які стали першим осмисленням болючих вражень чи то від особисто баченого, чи вже від переказаного з розповідей інших учасників визначних подій. Рукописні матеріали, щоденники учасників, провідних діячів Карпатської України часто мали дуже складну долю виходу до читача, як, скажімо, спогади колишнього Президента Гуцульської республіки, міністра Народної оборони Карпатської України, політв'язня гулагівських таборів Степана Ключурака (1895—1980), які ще у 1968 році зініціював до написання, відредагував та опублікував в Україні Микола Мушинка [18].

Вагому роль у формуванні літопису трагічних подій та героїзації її учасників відіграла прониклива патріотична поезія (В. Гренджі-Донського, І. Ірлявського, М. Рішка, О. Мускура, Яра Славутича та ін.), в якій «і спів, і сум в один акорд злилися» (Зореслав-Степан Сабол). Чимало зроблено науковцями, зокрема в новітній історіографії оприлюднені академічні праці (С. Аржевітін, М. Вегеша, О. Пагіря та ін.), в яких проаналізовано передумови створення військових формувань «Карпатської Січі», дана сучасна оцінка соціально-економічним, політичним аспектам буття Карпатської України та участі карпатських січовиків в її обороні у контексті

українських національно-визвольних змагань та державотворчих інтенцій першої третини ХХ століття. У цих джерелах, а також в раніше малодоступних архівних матеріалах [15, с. 463, 699], зокрема в сімейних колекціях, можна знайти не тільки різносторонні оцінки історико-політичного змісту, але також «фольклорні» складові загальнокультурного явища розуміння національної історії та поетизації її героїв, що становить предмет нашого дослідження. Такі явища все частіше опиняються в окулярі фольклористично-антропологічного аналізу, актуальність якого незаперечна у час триваючого воєнного конфлікту та політичного протистояння з ворогом на східних теренах України.

Пісенні хроніки та коломийки, усні оповідання та легенди про «боротьбу січовиків, мадярські звірства, долю партизанів, українців і Україну» [6, с. 221], як коротко і влучно зрезюмував один з перших записувачів, творилися одразу в час проголошення Карпатської державності і були зафіксовані по свіжих слідах її трагічного падіння. Кілька з них увійшли до невеликого за обсягом збірничка «Закарпатська Україна в боротьбі» (Відень, 1939), де у нарисі С. Вівчара було опубліковано всього п'ять віршованих текстів, три з яких мають ознаки пісень-хронік («Та із тої полонини вітер повіває», «Ой повіяв буйний вітер і на Закарпаття» (зап. у с. Богдан, тепер Рахівського р-ну Закарпатської обл.), «Летить пташка по садові, та й сіла на грушу»). У вказаних творах головною є тема жертвовної смерті чотаря Волощука, «дорогого сина України» з Бичкова та «гарного гуцульського легіня з Требушан», «хороброго Івана» Польнчука, в особі яких змальовано типові ознаки героя-січовика.

Аналіз доступних рукописних колекцій дає змогу припустити, що багато оригінальних творів, в центрі яких прототипи реальних історичних осіб чи збірні персонажі затратилися. На це, скажімо, вказує віднайдений нами запис короткої пісні, який зробив А. Шмиговський у Києві 1946 року від Бушка Теодора Івановича, 44 р.:

*Батьку Волошине,
давай Січі зброю,
Проти монголістів,
польських терористів,
Ми підем до бою [2, арк. 47].*

Судячи із примітки, маловідома на сьогодні пісня була в активному репертуарі мешканців с. Пили-

пець, тепер Міжгірського р-ну Закарпатської обл. У ній йдеться про Президента Карпатської України Августина Волошина (1874—1945), який увійшов в національну історію як багатогранна особистість [5]. Його політично-громадська, культурно-педагогічна діяльність, а головню висока моральна постава і непересічний авторитет лідера сприяли тому, що народні співці найменували його «батьком», у чому проглядається традиція козацьких звичаїв та стилю героїчної епіки: «Ой ти, *батьку Волошине*, ім'я твоє любе, / Віримо ми в слова мудрі — Україна буде» [26, с. 71].

Наукова робота щодо системного запису та дослідження цього сегменту історичного фольклору розпочалася ще у 1990-х рр. і триває досі. Найбільше текстів народознавці зафіксували в останній третині ХХ ст. (Ю. Бойчук, Ю. Туряниця, І. Хланга, І. Сенько, Р. Крамар, Є. Луньо, В. Сокіл, О. Кузьменко та ін.). На цих матеріалах, що представляють лірику й власне епічні твори, усну документалістику, ґрунтуються перші аналітичні розвідки Г. Дем'яна [12], І. Сенька [29], І. Хланги [26], Р. Кирчіва [17]. Головним їх висновком є слушна теза про те, що Карпатська Україна залишила глибокий слід у фольклорній новотворчості кінця 1930-х рр., ставши не тільки регіональним явищем [17, с. 229]. Найбільше поширилися ці пісні на інші західноукраїнські терени, виразивши у патріотичній тематиці національну і політично зорієнтовану налаштованість значної частини української людності Гуцульщини та Полісся [9, с. 54—58], Бойківщини [34, с. 432—433], Покуття, Опілля, Західного Поділля [33, с. 370—375].

Отож, виходячи з напрацьованого раніше, ставимо перед собою за мету здійснити комплексний сюжетно-тематичний та структурно-семантичний аналіз народних творів, присвячених подіям Карпатської України. Основна увага буде зосереджена на менше вивченій емоційно-психологічній складовій фольклорного вираження драматично-трагічного буття героїв, які опинилися у переломний період в ситуації вибору між життям і смертю. Головним завданням вважаємо систематизацію сюжетотворчих та допоміжних мотивів у прозових та пісенних текстах, у їх варіантах, через які концептуалізуються дихотомічні екзистенційні поняття «сум — радість», «страх — відвага», «смерть — життя», що є характерними константами формування епічного образу героя-січовика.

Як уже згадувалося, важливим для фольклористичного аналізу вважаємо мемуарні записи, в яких описані індивідуальні переживання, а також перекази фабулізованих епізодів про виявлену мужність і хоробрість героїв-січовиків. Способи і художньо-зображальні засоби вислову у таких текстах тяжіють до епічної образності, наративності, а притаманна їм топонімна конкретика, за справедливим зауваженням І. Хланги, підвищує силу пізнавального та естетичного впливу на слухачів, тим самим забезпечуючи тривання оповіді у часі [26, с. 12]. Одним з прикладів цього можна вважати щоденникові записи громадсько-політичного діяча і письменника Василя Ґренджі-Донського (1897—1974), який п'ять днів по тому, як угорське військо атакувало Карпатську Україну, опинився у тюрмі. Там він таємно вів щоденник, в якому описав не тільки важливі історичні подробиці критичних днів, але й свій напружений фізіологічно-емоційний стан, що був типовим для багатьох ув'язнених, які зазнали жорстоких репресій з боку угорських каральних військ. За 19 березня 1939 р., саме у той день, коли близько 3 тис. січовиків на території Ужок—Перечин—Нижні Верещьки чинило відчайдушний опір угорським окупантам, які намагалися їх роззброїти [28, с. 145], є такий запис: «Ой сумна неділя, сумна... Цілу ніч перекидався з місця на місце, покривала не маю, тільки короткий півкожух. Мучать мене страшні сни, а на очі приходять страшні картини, я в одній хвилині потію, а в другій мене холодом б'є. Просив лікаря, та вони [мадари. — О. К.] кажуть, що це не санаторій, нехай здихаю... Цілісіньку ніч у келії горіло світло і я не можу спати. Коли я спитався, чому не згасять світла, то відповіли, що світять для того, щоб бачили, як я власноручно повішусь на вікно... Шнури від черевиків маєш, повісься!.. Хто його знає, чи не хотять вони те зробити самі...» [10, с. 287]. Повторювані опорні слова «сумний», «страшний» є мовними номінаціями, за допомогою яких вербалізується драматично-трагічний досвід «межового» стану суб'єкта оповіді. Як поняття (*сум*, *страх*) вони формують відповідну концептуальну картину світу, слугують вербальним ресурсом для поетизації й меморизації героїчного часу, що з хронікальною точністю був зафіксований у кількох пісенних новотворах, передусім у їхніх зачинах: «В тисяча дев'ятсот тридцять дев'ятому році / Сталася сумна година»

[26, с. 73]; «А вже восьмий рік минає, Вже дев'ятий наступає, стала сумная новина» [33, с. 375]. Наведені ілюстрації показують типові поетичні елементи мовлення, ті образні слова, що були використані для дискурсивного змалювання колективних почуттів та емоцій, які об'єктивізуються в народній пам'яті як лексико-семантичні константи. Як бачимо, однією з таких констант є поняття «сумний», що у ролі постійного епітета набув додаткових конотацій.

Розглянемо докладніше ядерні та периферійні складові концепту «СУМ». Лексема «сум» в академічному словнику має одне тлумачення: «невеселий, важкий настрій, спричинений горем, невдачею і т. ін.; смуток, журба; протилежне радість» із додатковим образним відтінком — «вияв пригніченості, душевного болю (в музиці, пісні і т. д.)» [31, с. 834]. Особливістю загальномовного поняття «суму» є входження його в концептуальні поля на позначення *страху*, *бажання*, *надії*, *прагнення*, *свободи*, *гріха*, а також довгий ряд номінацій суму, серед яких «*туга*» та «*журба*» [19, с. 144]. Ці лексеми, зауважимо, є складовими не тільки атрибутивних, але й предикативних образів (формули мотивів «герой сумує = тужить, журиться»), що функціонують в народних ліро-епічних та ліричних творах різних жанрів.

Фольклорний концепт «сум» є підвидом загальномовного концепту «суму». Він вербалізується через низку метафоричних образів: «сумної години», «сумної новини», «сумної події», «сумної долі», «сумної хати», «сумна нарада», «сумні свята», активно задіяних в ліро-епічних піснях про Карпатську Україну. Ці мистецько-художні фрагменти текстів, особливо останній образ «сумних свят», є інноваційними привнесеннями у сюжетно-мотивну структуру історичної пісенності, зміст якої стосується подій національно-визвольної боротьби українців минулого століття. Найбільш відомі з них пісні хронікального змісту, які змальовують жертвну смерть героїв. Такими є твори про активістів ОУН Василя Біласа та Дмитра Данилишина, страчених польською владою 1932 року («Ой там з-під нашого Львова сумні вістки йдуть, що Біласа й Данилиша в кайдани кують» [23, с. 74]), та провідника ОУН Євгена Коновальця, трагічна загибель якого від рук агента НКВД припала на переддень Різдва 1938 року («Сего року сумні свята / Коновальця кров пролягала» [23, с. 97]). Наведені епіч-

ні зачини, що використовують мовну метафорику, дають змогу лаконічно відобразити внутрішній стан не тільки окремих дійових осіб, але загальне пригнічення української нації, викликане політичними поразками. Тому не випадково, що метонімічні образи з епітетом «сумний», як і мотиви «герой сумує (журиться)», актуалізувалися у ліро-епічній пісенності міжвоєнного періоду:

*Ой в тумані Требушани, хати сумні стали,
П'ятьох з села січовиків
фашисти забрали* [26, с. 77];

*А наш батько Волошин
славних послів скликає
на сумненькую наряду* [34, с. 432].

Стереотипізація епітета «сумний», що набув функції оціночного, є прийомом, на якому будується не тільки традиційний психологічний паралелізм («ой повіяв вітер... засмутив січовиків»), але й художній контраст часоподієвої структури багатьох фольклорних творів про Карпатську Україну. За змістом їх можна умовно розділити на пісні про час перемоги і час поразки. Відповідно до цього виражені експресивні мотиви «радість» та мотиви «суму». Слід зауважити, що аломотив «січовик сумує» здебільшого імпліцитний, позбавлений настроєвої невизначеності героя. Його основне значення прочитується через увиразнення іншого, більш важливого з точки зору анонімного автора, змістового елемента, яким є мотив-заклик «не сумуй» (варіанти: «не тужи», «не журись»). Згаданий мотив у різних піснях монологічної композиції спрямований одночасно і до уявного слухача, і до побратимів-січовиків («брати», «милі браття», «хлопці»), які, незважаючи на поразку, повинні гартувати дух й знову готуватися до повстання:

*Не журіться, милі браття,
Ще повстане Закарпаття,
І зелена Верховина,
Самостійна Україна
(«Послухайте, милі браття»)* [23, с. 78].

Апелятивна формула мотиву закріпилася у фольклорному арсеналі саме у 1930—1940-х роках. Вона, до прикладу, типова для стрілецьких гайок, поширених на західному Поділлі, Опіллі («А ви, стрільці, не сумуйте, / В темнім гробі пісню чуйте» («В нашім селі на горбочку»)) [33, с. 422]), і для жартівливих солдатських пісень з Покуття того ж

часу виникнення («Ви, хлопці, не сумуйте, / ви хлопці-юнаки, // Ми армію заповним: / вже бранка на дівки» [1, арк. 58]).

У колективній пам'яті концепти «щастя і горе» Карпатської України текстуалізувалися у пісенних і прозових творах також через низку нових поетичних образів та художніх засобів, зокрема в метафорично-алегоричних образах «радість», «усміхненої долі» та «воскреслої України». Спостерігаємо також, що багатосмислове поняття «суму» набуває повноти значень тільки тоді, коли зближується в дихотомічну пару з концептуальним поняттям «РАДІСТЬ».

Образ радості з'являється у піснях про Карпатську Україну величального спрямування. Він є головною змістовою складовою відповідного пісенного аломотиву «Карпати (Закарпаття) радіють», що через формулу-метафору «радість стала» з'являється у маршовій пісні:

*У Карпатах радість стала, да гей!
Україна там повстала, да гей!
Там скачуть карі коні,
Там грають скоростріли,
Б'ють саблями вправо, вліво,
Серце розболілось, да гей!* [26, с. 68].

Вона ж реалізується і в обрядових піснях суспільно-політичного змісту, що були створені на мелодію і зачин церковної колядки «Нова радість стала»:

*Нова радість стала, яка не бувала,
Бо Карпатська Україна
незалежна стала* [26, с. 68].

Завдяки типовій саме для фольклорної стилістики тавтології, що повторює основний сюжетний момент задля його художнього посилення (гіперболізації), оприявнюється інноваційний семантичний еквівалент — незмірна радість героя («карпатських українців», «січовиків, «хлопців січових»). Внаслідок цього утворюється контекстуальна синонімічна пара «радість = незалежність». У цьому причиново-наслідковому зв'язку розкривається асоціативна символіка чуттєвого стану героїв, де емоції радості, які відчували карпатські січовики, співвідносні з ідеєю народження незалежної об'єднаної держави, якою вони були одержимі. Зі слів А. Волошина, «...Карпатська Україна за своєю суттю ніколи нічого не означала для нас. До самого кінця вона була лише засобом. Ми були зацікавлені лише в ідеї Великої Укра-

їни — і ця ідея все ще жива» [7, с. 328]. Художню інтерпретацію головне політичне гасло незалежності і соборності дістало у різних жанрах фольклору. У меморатах виявляємо низку понять-образів на позначення предметних складових радості героя (*жовто-синій прапор, стрілецька пісня, рідна земля*): «Важко передати, з якою радістю зустрів народ проголошення незалежної Української держави. На кожній хаті майорили синьо-жовті прапори, співали пісні січових стрільців, готувалися, якщо буде треба, до захисту рідної землі» [26, с. 100]. У піснях, зокрема в колядці, яка побутувала на Закарпатті вже під час Різдвяних свят 1939 року, у відповідності з каноном жанру, радість зустрічі Дня Христового народження асоціюється з народженням держави-України:

*Нова радість стала, весела новина:
Нині радісно святкує Карпатська Вкраїна,
Радісно святкує Різдво Бога-Сина,
Котрого нам породила Марія єдина.
В яслах положила на зеленім сіні,
Ясна зоря засвітила по всій Україні* [23, с. 70].

У коломийкових в'язанках того ж часу творення мотив радості співвідноситься із поняттям щасливої (*доброї, кращої*) долі, проголошеної у словах українського гімну («*Ще воскресне Україна і сила і воля, / І лиш тоді нам, русинам, усміхнеться доля*» [6, с. 225]). Саме цей образ у пізніших варіантах увиразнюється алюзією Шевченківської метафори волі як звільнення з кайдан:

*Ой не вмерла Україна, її слава, воля,
Закарпатцям в тридцять восьмим
усміхнулась доля.
2. Закарпатці в тридцять восьмим
перші з українців
Звільнилися від кайданів
ворогів-чужинців* [26, с. 71].

Ще один семантичний еквівалент радості прочитується у коломийках, які записав мовознавець Іван Панькевич, що, на думку М. Мушинки, були створені безпосередньо після поразки січових стрільців [27, с. 200]. Тут мотив «радість» корелює із мотивом «віри», що безпосередньо передається через конструкцію аломотиву «Україна буде воскресати»:

*Закувала зозулиця та буде кувати,
Буде наша Україна **іще воскресати.**
...*

*Ще не вмерла Україна, буде воскресати,
Будуть наші мадярики
у Тису скакати* [26, с. 201].

Зауважимо, що мотив «воскресіння» вперше виразно з'являється у січово-стрілецькій пісенності періоду УНР та стрілецьких гайках. Саме стрілецький фольклор увів у національну фольклорну традицію персоніфіковані образи воскресаючої України та її волі [22, с. 232], що продовжилося у новотворах про Карпатську Січ. Порівняймо у стрілецькій пісні:

*Червоніє кров на полі,
Де проллялась кров героїв.
Ви, дівчата, ви хороші,
вишивайте хлопцям ноші.
Нехай ворог лютий знає,
що **Вкраїна воскресає**
(«Під Києвом, під Крутами») [33, с. 346];*

у варіанті:

*А ви, хлопці, не сумуйте,
Україну вже будуйте.
Ви, дівчата, ви хороші,
вишивайте хлопцям ноші.
Ви, кайдани, попукайте,
Україні волю дайте
(«Волошин — наш батько
рідний») [26, с. 74].*

Концептуальні дихотомічні образи радості і суму надали нового звучання передусім фольклорним мотивам, традиційним для історико-героїчного епосу, у центрі якого виступає герой-захисник свого народу і Вітчизни. Наголосимо, що у фольклорних творах про Карпатську Україну актуалізуються базові фольклорні мотиви, так звані «сталі епічні сегменти», пов'язані з мотивами «випробовування героя» та «протиборство героя та антипода». Їхніми структурними складовими, що кодують, передають у часі і просторі важливу інформацію про головних суб'єктів дії, виступають такі три мотиви: 1) «ворог наказує катувати героя (героїв)», 2) «вороги знаходять і знищують героїв», 3) «вороги забирають героїв у полон». Відомо, що перелічені структурні елементи належать до статичних складників давнього героїчного епосу. Вони, скажімо, яскраво проявляються в різних сюжетних типах «старших» українських дум [37, с. 263]. У фольклорі про Карпатську Січ вказані мотиви не тільки актуалізуються, формуючи інваріантну схему, але й нарощують її локаль-

ними складовими, наприклад, мотивом «вороги топлять героїв у ріці Тиси». Цей типовий змістовий елемент реалізується і в піснях («Січовиків славних по полю стріляли / Поранених хлопців у Тису вкидали» [26, с. 84]), і в прозових творах:

«[...] Полонених, зв'язаних колючим дротом у шеренги по п'ять-десять чоловік, підводили на середину моста у Велятині недалеко Хуста. Там їх прикладами і багнетами зіштовхували у воду. Хто сильнішим, той виринав, хапав повітря, захлинявся, але поруч був уже мертвий, який його тягнув на дно... Ридав навколо Тиси народ, не можучи нічим зарадити, а ось загарбники задоволено посміхались, підводячи чергову партію жертв до місця розправи. [...]» [26, с. 109].

Типова структура предикативних елементів основних мотивів (беруть у полон, катують, знищують) повторюється, варіативною є номінація ворога («мадари», «гонведи», «фашисти») при збереженні їх загальнофольклорної негативної семантики: злий, жорстокій, загарбник, чужинець. У сюжетотворчих мотивах багатьох переказів та меморатів, таких як «мадари беруть у січовиків у полон», «гонведи вішають січовика на дереві», «мадари розстрілюють батька-січовика на очах у сина», «мадари розпороли живіт січовикові, щоб завдати більшого болю», «мадари виколюють очі січовикам» та інші, прослідковується не тільки традиційність нового пласту народної творчості. Перелічені мотиви, а також новаційна пісенна формула «били, катували» виокремлюють з ряду інших драматично-екзистенційних аспектів тему «страждання» та один з найбільш емоційно навантажених його складових мотив «герой терпить тортури», що є типовим для героїчного епосу.

Нагадаємо, що сюжетний елемент «ворог катує героя» притаманний для різних хронологічно віддалених пластів фольклорних творів. Він з'являється в історичних піснях про боротьбу українців з монголо-татарською ордою, в думках про засилля турецько-османських завойовників [20, с. 413], в оповіданнях про опришків [16, с. 33], у переказах про народно-оборонця з Буковини Лук'яна Кобилицю [32, с. 223]. Однак саме у фольклорі новітнього часу, у змінених історичних реаліях початку ХХ ст. мотива «випробування» набуває стійких політично маркованих конотацій завдяки появі мотиву «герой терпить тортури (моральну наругу) за ідею»:

*Пам'ятаєш, як нас били жандари у пір'ю,
Та за синьо-жовтий прапор, за українську віру?*
[27, с. 200].

Походження мотиву «болю» душі і тіла, образ національного прапора як символу України, слід прослідкувати від культурного контексту націоналістично-патріотичного середовища та експресіоністичної художньої літератури міжвоєнного двадцятиліття. Саме для неї були характерні екзистенційні мотиви «болю душі» та емоційної пов'язаності з національними драмами [29, с. 41], з випробуваннями, що стали знаком індивідуальної долі героя-патріота.

Обов'язковим пунктом фольклорної біографії будь-якого епічного героя є переживання ним нелюдських фізичних випробувань. Особливістю ліро-епічних пісень про Карпатську Україну є художні засоби їх змалювання, що ґрунтуються на ампліфікації соматичних образів та натуралістичній візуалізації:

*З живих серця виривали та очі копали,
Та животи розпороли, язики рубали*
(«Бодай ті мадари не зазнали долі») [26, с. 85];

*Як був кожний поранений до них приступали,
Ріжуть носи, довблють очі, так їх смішували.
Живим руки обтинали, а твар облупили,
А руками відтягали по голові били.*
А в жолудок розпоротий черевки пхали
(«Ой повів буйний вітер і на Закарпаття») [6, с. 219].

В інших піснях епічна картина «випробування героя» досягається за допомогою більшого узагальнення, зокрема через типові анафоричні звороти («не один син України терпить страшні муки» [6, с. 221], «Не один українець у муках загинув» [26, с. 84]), формули «страшні муки», «людей мордували» (Зауважимо, що предикативний компонент «мордувати» характерний для поезики багатьох новітніх міжвоєнного часу, трапляється він у повстанських колядках із сатиричним спрямуванням, де функціонує як аломотив «Сталін мордує українців»: «Тридцять три роки, як Ірод панує, / На нашій Україні українців мордує» [24, с. 13]):

*Гірко плакали смереки та шуміли буки,
Гнали лісом січовиків та на страшні муки.
Раз малярські окупанти били, катували,
Пак повели за перевал*
та там розіп'яли [26, с. 79];

Ой нищили терористи Тячево, Терново,
Щоби людей мордувати
за українське слово [27, с. 201].

Як бачимо з першої ілюстрації, емоційна складова та художня виразність *loci communes* нерідко посилена психологічним паралелізмом, завданням якого є відтворити відповідну реакцію громади на муки героїв. Таким чином задіяним стає традиційний для ліро-епіки мотив «С= плаче» (де С — це лірична героїня, рідше — герой), що є змістовою константою фольклорного концепту «Туга». Градаційне нарощування згаданого мотиву яскраво виражене в одному із варіантів пісні про поразку закарпатських січовиків («про руйну»), відомої більше за зачином «Чи ви чули, рідні (милі) браття»:

Там над Хустом ворон криче,
українська мати **плаче**.
Плаче мати за синами,
Сестра **плаче** за братами.
Плаче сестра у неволі,
Лежить стрілець в чистім полі [33, с. 372].

На відміну від побутової ліро-епіки, де персонаж також терпить «тяжкі муки», образи січовиків часто сакралізовані. Художній ефект досягається завдяки символічному порівнянню їхніх страждань із Христовими муками:

Жандарики **ведуть** дяки, **Як Христа на муки**.
На касарні б'ють і в'язуть аж посиніли руки
[27, с. 201].

Образне порівняння, що будується на основі зв'язку тотожних дій («б'ють за переконання»), з'являється також в інших новотворах історичного змісту, зокрема у піснях про Біласа і Данилишина:

І так **били-катували** ті молоді хлопці,
Так, **як жиди Исуса Христа** на Голгофі.
(«Та й померли наші браття
та й за Україну») [14, с. 137].

Новація, оперта на новозавітний сюжет, обґрунтовує і поглиблює фольклорну мотивему «випробування». Таким чином, у наведеній коломийці, жанровою ознакою якої є блискавична реакція на злободенні події, прочитується не тільки прагнення до реалістичного відображення дійсності, зокрема переслідування українських духівників, а в їх особі й отця Волошина як месію національно-державницької ідеї, але й спосіб актуалізації кодованого традиційного смислу «випробування героя».

Натомість у прозових творах, так званих «бувальщинах», записаних кілька десятиліть пізніше, у 1990-х рр., мотив мук передано, згідно з жанровим канонами, стримано, лаконічно, з переважанням предикативних образів: «...многих *убили* з броньованої машини», «...мадяри *мучили* січовиків», «хлопців *пов'язали, повезли* на Тису і там над водою *розстріляли*», «коли прийшли мадяри, то січовиків *розстрілювали*»; «коли мадяри зайшли... Недобрі люди видали мадярам, і ті його дуже *мучили*. Усе тіло було чорне від побоїв» [36, с. 248—252].

Варто наголосити, що у фольклорних творах нового часу, зокрема про Карпатську Україну, мотив тортур контамінується із мотивом громадського співпереживання, співчуття січовикам: «*Не одного чоловіка серце* заболіло, / Коли везли у машинах порубане тіло» [26, с. 86], «*не одній мамці й жінці серце* поранили» [6, с. 219]). Таким чином типовий для ліричних творів образ серця, що символізує любов, лагідність, співчуття, радість і щастя, актуалізується з новим семантичним наповненням: «А Тисою пливуть трупи, / *Серце* рветься од розпуки» [9, с. 56]. У цьому виявляється потужний гуманістичний заряд новотворів, опертий на кордоцентризм українського національного характеру, для якого, на думку провідних українських філософів, «не тільки моральна індивідуальність людини, а і моральна *чинність* людини зв'язана з серцем» [35, с. 144].

Якщо узагальнити попереднє, то слід наголосити на тому, що в образі січовиків, які стійко зносячи наругу ворога, «Карпатську Україну із честю боронили», героїзуються важливі онтологічні категорії. Тому фольклорний характер образу конструюють передусім такі три риси: 1) усвідомлена **відвага** («Двадцять хлопців-січовиків билися за волю» [26, с. 76]), 2) **віра** у свободу:

Де Січ славно воювала,
за свободу життя дала.
Життя дала за свободу,
За самостійність народу [23, с. 83];

та 3) **любов** до рідного краю, до України:

Коби гори говорили, то би розказали,
Страшні муки січовики тут тоді зазнали.

Ой за що їх так мучили, за яку провину?
За то, що край свій любили —
Карпатську Україну [26, с. 77].

Екзистенційних страждань під час каральних акцій зазнали не тільки січовики, але й особи різних прошарків українського суспільства: духівництво, інтелігенція, патріотично вишколена студентська молодь, селянство, жінки і діти — усі, хто потрапив у силове поле репресивної профашистської влади. Численні родинні наративи, в яких ядром змісту є трагічні сюжети про масові розстріли мадярськими та польськими прикордонниками не тільки полонених січовиків-закарпатців, але й волонтерів з Галичини [26, с. 106, 109, 133—136], стали джерелом колективної пам'яті та усної історії в умовах строгої заборони оповідати про звірства ворогів. Гостро емоційні епізоди прозових творів: про «жахливі крики жертв, яких ще живими скидали в глибоке провалля гори Пікуй» [17, с. 229], про повішених на дубах січовиків у Королівській хащі [25, с. 107], про жінку, яка відреклася свого чоловіка-мадяра, побачивши біля стадіону в Хусті жорстокий розстріл перев'язаних колючим дротом полонених січовиків [26, с. 107—108], — усі вони стали тим образним наповненням традиційних знань про загарбника, що забезпечують тривання фольклорного мотиву «ворог знищує героя».

Серед наративних творів про Карпатську Україну є поодинокі зразки прозових текстів, що за змістом і стилістикою близькі до давніх історичних переказів та легенд. В них фантастичні елементи фольклорного портрета героя-січовика, наділеного незвичайною духовною силою, розкриваються у сюжетах, де йдеться про гріх та покару за зраду січовика («На зрадника Бог зіслав пропасницю» [23, с. 106]; «Бог зіслав за зраду чорта, який ним все кидає...» [6, с. 219], «жидівський зрадник оглух, а мадяри попадали на землю» [6, с. 221]), про магічну силу пісні-гімну, яка не дала мадярським військовим з першого разу розстріляти полонених [6, с. 221] тощо. Більшість таких сюжетів мають топонімічні прив'язки до місць трагічних подій загибелі активістів (Красне Поле, Свалява, Соїми, Перечин, Дубове), що символізують локуси походження і смерті героїв-січовиків.

У низці прозових текстів спостерігається типовий епізод, що концептуалізує головну тему «Смерть героя» через аломотив «січовик перед розстрілом вигукує гасло «Слава Україні!» (варіант: «січовики перед розстрілом співають український гімн «Ще не

вмерла Україна!»). Чітка ідейна спрямованість цих нових структурних елементів наповнює образ січовика героїчною значимістю та осмисленою жертвністю («Многих кровця за свободу землю покропила» [6, с. 218]), що в слов'янській народній традиції трактується як «виправдана» смерть [25, с. 134]. Із семантичним навантаженням незвичайної смерті образ героя імпліцитно з'являється у піснях, де поширюється мотив «смерть без похорону», виражений через клішовану фразу «Ніхто трупів не збирає / Похоронів не справляє» [33, с. 372]). Інший пісенний мотив «герой гине на полі бою» також передається не прямо, а через відповідні метафоричні звороти, що використовують традиційно фольклорні епічні образи (кров, вічний сон, могила). Часто концепт «СМЕРТЬ» вербалізується через метонімічний образ крові («Сорок тисяч воювало, / кров невинну проливало»), що, як відомо, у світовому фольклорі «складає основу найважливіших соціальних інститутів і концептів», серед яких такі як «кривава помста» і «кривава жертва» [3, с. 677]. Водночас в українській етнокультурі кров символізує життя [13, с. 316]. Через те в аналізованих творах образ крові функціонує у структурі відповідного мотиву «проростання з крові», що, крім значення «народження нового життя», вказує на постійність фольклорної моделі зв'язку концепту «смерть» із когнітивним двійником «життя»:

*Ей ти, друже, не журишь,
на Карпати подивись,
На ту сумну подію.*

***З тої крові вже росте
покоління молоде,
загартоване до бою***

(«А вже восьмий рік минає») [33, с. 375].

Лексема «кров» з'являється у ліро-епічних творах про Карпатську Україну в різних образних конструкціях, виповнюючи усю шкалу поетичної гіперболізації, передану ресурсами фразеології: від реалістичної картини пораненого січовика («Найшла вояченька у крові лежати») до метафоричних зворотів-узагальнень («А Карпатська Україна потоплена в крові» [26, с. 79]). Образні порівняння утворюють аналогію «кров як ріка» не тільки за подібністю руху «пливе» («Сила трупів там лягла і кров свою пролила // Кров лилася там рікою» [26, с. 73]), але як порівняння-перифраз відображають

також подібність за способом дії (кров = ріка, що впадає в море») та ситуацією (брести по коліна в крові), коли перебільшення є очевидним. Це спостерегається і в пісні:

*Зашуміла Тиса з горя,
Та й понесла кров до моря* [26, с. 73],

і в оповіданнях з етіологічними мотивами «пророцтво біди», що характерні для фольклорної традиції, зокрема творів про «світову війну» [21, с. 231]:

«Із Копані в січовики пішло мало хлопців, бо старші відговорювали їх. Старші чули пророцтво: «Прийде час, що коли на Краснім полі бик-третяк до черева у крові буде бродити». І відговорювали хлопців, аби не попали в біду. Ой на Краснім полі упало хлопців много. Із Копані — три» [36, с. 247].

Інший елемент концепту «смерть» виповнює просторовий образ «свіжої» могили:

*Вже весна воскресла, трави зеленіють.
Там на Закарпатті могили чорніють.
Могили чорніють, свіжо насипані,
Там лежать герої, що за волю впали* [25, с. 81].

Семантика топообразу могили як локусу смерті героя у багатьох пісенних текстах виражений епітетами «темненька», «чорна». Постійні метафоричні значення кольору «чорний» як «нещасливий», за спостереженнями О. Микитенко, можуть мати додатковий психологічний відтінок [25, с. 144]. Тому вважаємо, що, перебуваючи у парі із образом «зеленої трави», семантико-функціональна роль поняття «могила» змінюється, адже «зелений» є не тільки найбільш характерним атрибутом формули опису могили, але кольором, який «передає ідею життя» [25, с. 168]. Під впливом цієї віталістичної семантики січова («братська») могила як знак смерті стає амбівалентною, символізуючи також надію на воскресіння і життя: «У Гороп'єнці над Кокічерем **могила** чорніє, / Де **кров** текла з січовиків, **трава** зеленіє» [26, с. 86].

У висновках виділимо кілька моментів. По-перше, фольклорні твори про Карпатську Україну є важливим джерелом для з'ясування механізмів і форм об'єктивізації локальної історії в контексті загальнонаціонального історичного дискурсу. По-друге, вони дають змогу оцінити не тільки регіональну специфіку, ареал поширення основних мотивів та обра-

зів, але на їх основі — висвітлити головні моральні імперативи, які мають значення для сучасності. Як висловився І. Хланта, «читаєш народні перекази і тобі перехоплює подих, тебе переймають якесь заціпеніння, несподіваний *страх* і здивування, за що ж такі муки, в'язниці, концтабори, нечувані тортури, невимовні *страждання*? [...] Якими стійкими треба бути! Яке *серце* мати, яку *любов* до рідної землі, до людей, щоб здолати всі *жахи*, витримати *звірства* жорстоких окупантів» [26, с. 13]. У цих справедливих міркуваннях наголошено засадничі категорії буття драматичної екзистенції героїв Карпатської України, які відчули «радість» і «сум», зазнали «тортури» і «страх», пройшли дорогу від «любви» до героїчно маркованої «смерті».

По-третє, в сюжетно-мотивній парадигмі, в особливостях змалювання фольклорного портрета січовика виявлено оригінальні і водночас національно зорієнтовані поетичні структури та концепти, які забезпечують безперервність розвитку українського усного героїчного епосу у комплексі загальносвітових фольклорних тем «Протиборство, випробування та смерть героя». Вони знайшли своє продовження в українській словесності, яка виникла під впливом подій Другої світової війни, що є предметом для подальшого наукового аналізу.

1. Архів Інституту народознавства НАН України. — Ф. 1. — Оп. 2. — Од. зб. 731. — 320 арк. (Кузьменко О. Фольклорно-етнографічні записи з Покуття, липень 2013 року, Тлумацький, Тисменицький р-ни Івано-Франківської обл.).
2. Наукові архівні фонди рукописів та фонозаписів ІМФЕ ім. М. Рильського. — Ф. 14-3. — Од. зб. 34. — 80 арк. (Шмигоський А.Д. Пісні (з мелод). Старий фольклор. Пісні про кохання, побутові, чумацькі, бурлацькі, козацькі, родинні та ін. Новий фольклор... 1945—1948 рр.).
3. Белова О.В. Кровь / О.В. Белова // Славянские древности: Этнолингвистический словарь : в 5-ти т. / под. общ. ред. Н.И. Толстого. — Москва : Междунароные отношения, 1999. — Т. 2: Д — К (Крошки). — С. 677—681.
4. Бірчак В. Карпатська Україна. Спомини і переживання / Володимир Бірчак. — Прага, 1940. — 91 с.
5. Вегеш М.М. Августин Волошин. Життя і помисли президента Карпатської України / М.М. Вегеш, М.І. Кляп, В.Ю. Тарасюк, М.Ю. Токар. — Ужгород : Карпати, 2009. — 480 с. — (Вид. 2-ге, доповнене).
6. Вівчар С. Ліс шумить / С. Вівчар // Карпатська Україна в боротьбі. — Відень, 1939. — С. 219—221.

7. *Вінч М.* «Одноденна держава»: свідчення англійського очевидця про події Карпатської України / Майкл Блует Вінч ; перекл. Н. Кирчів. — Київ : Темпора, 2012. — 328 с.
8. *Гірняк Л.* На стежках історичних подій: Карпатська Україна і наступні роки: Спогади і матеріали / Любомир Гірняк. — Нью-Йорк, 1979. — 339 с.
9. *Голубенко І.* Відлуння лісу. Українська народна пісня про національно-визвольні змагання в Україні 40—50-х рр. XX століття (за матеріалами етнографічних експедицій студентів Національного педагогічного університету ім. М. Драгоманова) / Іван Голубенко. — Київ : Вид-ня Ін-ту громадянського суспільства, 2000. — С. 54—58.
10. *Гренджа-Донський В.* Твори. — Т. 8: Щастя і горе Карпатської України. Щоденник, 7.X.1938 — 8.VIII.1939 / В. Гренджа-Донський. — Вашингтон, 1987. — 487 с.
11. *Грицак Я.* Нарис історії України: Формування модерної української нації XIX—XX ст. / Ярослав Грицак. — Київ : Генеза, 1996. — 356 с.
12. *Дем'ян Г.* Народ про Карпатську Україну 1938—1939 рр. / Григорій Дем'ян // Фольклор у духовному житті українського народу: тези регіональних наук. читань / редкол. Т. Комаринець та ін. — Львів : ЛНУ імені І. Франка, 1991. — С. 87—89.
13. *Жайворонок В.* Знаки української етнокультури: словник-довідник / Віталій Жайворонок ; НАН України ; Інститут мовознавства ім. О.О. Потебні. — Київ : Довіра, 2006. — 703 с.
14. *З фольклорної криниці Франкового села.* Народні пісні, перекази, спогади / записи, упоряд., вступ. ст. і приміт. О. Ошуркевича. — Луцьк, 2006. — 166 с.
15. *Карпатська Україна: документи і матеріали, хроніка подій, персоналії: у двох томах / упоряд. С.Д. Федака ; редкол. І.І. Качур (голова) та ін. ; Закарпатська обласна рада ; Галузевий державний архів СБУ.* — Ужгород : Закарпаття, 2009—2010. — Т. 2: Карпатська Україна: хроніка подій і персоналії. — Ужгород, 2010. — 774 с.
16. *Кейда Ф.* Народні месники України у фольклорі / Федір Кейда, Степан Мишанич. — Донецьк : Кассіопея, 1998. — 112 с.
17. *Кирчів Р.* Карпатська Україна у фольклорній ліриці й епіці / Роман Кирчів // Двадцять століття в українському фольклорі. — Львів, 2010. — С. 221—231.
18. *Клочурак С.* До волі: спомини / Степан Клочурак ; автор передм. М. Мушинка. — Ужгород : Ліра, 2009. — 184 с.
19. *Кононенко В.* Концепти українського дискурсу / Віталій Кононенко. — Київ ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. — 248 с.
20. *Корнев А.* Герої та героїка доби Хмельницького у пісенному фольклорі / Андрій Корнев // Науковий вісник Інституту проблем сучасного мистецтва НАН України / редкол.: В. Сидоренко (голова), О. Федорук (гол. ред.), І. Безгін та ін. — Київ : ХІМДЖЕСТ, 2010. — Вип. 7. — С. 411—417.
21. *Кузьменко О.* Особливості поетики фольклорної прози з Покуття (локальний вимір історичної травми) / Оксана Кузьменко // Одеські етнографічні читання. Етнокультура порубіжжя: локально-територіальні особливості: зб. наук. пр. / редкол.: Борисенко В.К., Дмитренко М.К., Кожоляно Г.К. та ін. — Одеса : Одеський національний університет імені І.І. Мечникова, 2014. — С. 228—239.
22. *Кузьменко О.* Стрілецька пісенність: фольклоризм, фольклоризація, фольклорність / Оксана Кузьменко. — Львів : Ін-т народознавства НАН України, 2009. — 295 с.
23. *Літопис Української Повстанської Армії / упоряд., ред. і автор передм. З. Лавришин.* — Торонто ; Львів : Спільне українсько-канадське підприємство «Літопис УПА», 1996—1997. — Т. 25: Пісні УПА. — 555 с.
24. *Луньо Є.* Сатира на Сталіна у повстанських колядках / Євген Луньо // Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Центр досліджень визвольного руху. — Львів, 2015. — Збірник 20. — С. 5—28.
25. *Микитенко О.* Балканослов'янський текст поховального оплакування: прагматика, семантика, етнопоетика / Оксана Микитенко. — Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, 2010. — 424 с.
26. «Минулося та забулось...»: Карпатська Україна у піснях, легендах, переказах, бувальщинах та літературних творах / упоряд., вступ. ст. та приміт. І. Хланті. — Ужгород : Карпати, 2009. — 272 с.
27. *Мушинка М.* Коломийки про Карпатську Україну, записані Іваном Панькевичем / Микола Мушинка // Матеріали наукової конференції, присвяченої пам'яті І. Панькевича (23—24 жовтня 1992 р.). — Ужгород, 1992. — С. 199—201.
28. *Пагіря О.* Карпатська Січ: військове формування Карпатської України / Олександр Пагіря. — Київ : Темпора, 2010. — 151 с.
29. *Салига Т.Ю.* Українська поезія періоду міжвоєнної : шляхи і напрями // Високе світло / Т.Ю. Салига. — Львів : Каменярь, 1994. — С. 5—46.
30. *Сенько І.* Красне поле / Сенько І. // Земля з іменем. Краєзнавчі студії. — Ужгород : б. в., 1998. — 159 с.
31. *Словник української мови: в 11-ти т.* — Київ : Наукова думка, 1978. — Т. 9. — 916 с.
32. *Сокіл В.* Українські історико-героїчні перекази / Василь Сокіл. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. — 320 с.
33. *Стрілецькі пісні / упоряд., запис, вступ. ст., комент. та додат. О.М. Кузьменко.* — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2005. — 639 с.
34. *Фольклорні матеріали з отчого краю / збір. та упоряд. В. Сокіл та Г. Сокіл (тексти) ; Л. Лукашенко (но-*

- ти). — Львів : Інститут народознавства НАН України, 1998. — 614 с.
35. Чижевський Д. Філософські твори : у 4-х т. / Дмитро Чижевський ; під заг. ред. Василя С. Лісового. — Київ : Смолоскип, 2005. — Т. 1: Нариси з історії філософії на Україні. — XXXVIII + 402 с.
36. Як то давно було...: Легенди, перекази, бувальщини, билиці та притчі Закарпаття у записках Івана Сенька / запис, упоряд., вступ. ст., приміт. І.М. Сенька. — Ужгород : Закарпаття, 2003. — 365 с.
37. Ярмоленко Н. Структурно-типологічний аналіз дум / Наталя Ярмоленко // Український усний героїчний епос: динаміка традиції. — Київ, 2010. — 549 с.

Oksana Kuzmenko

FOLKLORE PORTRAIT OF A SICH-HERO
FROM CARPATHO-UKRAINE:
TRAGIC EXISTENCE AND CONCEPTUAL
FORMS OF ITS EXPRESSION

The article deals with the most typical folk stories and songs about riflemen of the Carpathian Sich functioning within the contemporary oral tradition of the region. The author defines the majoring themes (battle and pain), plot-making motifs (confrontation between the hero and his antipode, test-tortures, death-victim, reappearance-resurrection), symbolic images (anthem, blue&yellow flag, Ukraine, freedom, river Tysa, ri-

fleman's grave) and concepts (joy-sadness, life-death) that participate in the artistic and aesthetic construction of the tragic existence of the Sich-hero character.

Keywords: folklore about Carpathian Sich, folk song, prose, theme, plot-making motif, concept, hero, tragic existence.

Oksana Kuzmenko

ФОЛЬКЛОРНИЙ ПОРТРЕТ
ГЕРОЯ-СЕЧЕВИКА КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ:
ТРАГІЧЕСЬКА ЕКЗИСТЕНЦІЯ
І КОНЦЕПТУАЛЬНІ ФОРМИ
ЇЇ ВИРАЖЕННЯ

Рассматриваются наиболее характерные народные рассказы и песни о сечевых стрельцах Карпатской Украины, которые бытуют в современной региональной устной традиции. Определены главные темы (борьба и страдание), главные сюжетные мотивы (противоборство героя и антипода, испытания-пытки, смерть-жертва, возвращение-воскрешение), символические образы (гимн, желто-синий флаг, Украина, свобода, река Тиса, стрелецкая могила) и концепты (радость-печаль, жизнь-смерть), которые принимают участие в художественно-эстетическом конструировании трагической экзистенции образа героя-сечевика.

Ключевые слова: фольклор о Карпатской Украине, народная песня, проза, тема, мотив, концепт, герой, трагическая экзистенция.